

Azərbaycan əsilli görkəmli türk yazıçısı, siyasətçi və dövlət xadimi Səməd Ağaoğlu (1909-1982) çağdaş Türkiyədə memuar ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri kimi tanınır. Onun oxuculara təqdim olunan "Atamın dostları" kitabında atası, XX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanın və Türkiyənin fikir həyatında müstəsna xidmətlər göstərmiş Əhməd Ağaoğlunun (1869-1939) türkçülük hərəkətində, sənət və siyasət aləmində, yeni Türkiyənin qurulması uğrunda mübarizədə çiyin-çiyinə addımladığı bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin portretləri yaradılıb. Müəllifin ad çəkmədən son dərəcə səciyyəvi cizgilərlə rəsm etdiyi bu portretlər özlərinin, eləcə də Əhməd Ağaoğlunun həyatının, mübarizə və ideallarının bir sıra xüsusiyyət və keyfiyyətlərini aşkara çıxarır.

Səməd AĞAOĞLU

(Əvvəli ötən saylarımızda)

İnqilab baş verir!

İstiqlal Məhkəməsinin kiçik salonunda hakimlərə, prokurora, müttəhimlərə, jandarlara ayrılan bölmələrin arxasındakı dar yerdə çiyin-çiyinə sıxlaşıb oturan adamların arasına özümü güclə pərçim etdim. Katib qərarı oxuyur. Əli süngülü iki əsgərin arasında dimdik dayanan şişman deyiləcək qədər iri gövdəli, qarayanız sifətinin qırıqlarından tərər axan müttəhim nəticədən əmin, dostyana nəzərlərlə məhkəmə rəisinə və üzvlərə baxır. Dodaqlarındakı rahat təbəssüm rəis istisna olunmaqla arasına məhkəmə üzvlərinə də sirayət edir. Həm özü, həm də haqqında hələ heç ağlına gətirmədiyi hökümü vermiş adamlar sifətlərindəki təbəssümlərlə, baxışlarla, sanki biri-birləri ilə danışırlar.

Əslinə baxanda, dost idilər. Cəbhədə, fədailikdə, əsgərlik həyatında saysız-hesabsız macərələri zamanı zamanı həmişə birlikdə olmuşdular. İndi təsadüflər taleyini hakimiyyəti devirmək kimi əsassız ittihamlar üzərində məhkəmə quranların ixtiyarına vermişdi. Nə zərəri var? "Qəssab" ləqəbi qazanacaq dərəcədə qanlı hadisələrə qatılmışdı. Amma hökumətə, Qaziyə qarşı üsyan kimi alçaqlığı əsla, heç vaxt özünə rəva görməmişdi. Aydın məsələdir ki, indi ittihamçı qismində çıxış edən əski dostları da bunu yaxşı bilirdilər. Deməli, düşdüyü bələdan xilas olmaq imkanı var.

Budur, qərarın onun işlə heç bir əlaqəsi olmaması barədə sətirləri!

Nəşə, sevinc içində məhkəmə üzvlərindən birinə göz vurdu. Amma səssiz təşəkkürünə cavab almadı. Diqqətlə fikir verəndə bayaqki təbəssümün də hakimlərin sifətindən çəkildiyini gördü. Katib qərarı oxumaqda davam edirdi. Hökuməti devirmək iddiasında ki təqsirsizliyi elan olunmaqla bərabər həyatının keçmiş səhifələri araşdırılarkən, vaxtı ilə boşadığı arvadının ölüm səbəblərinin məhkəmənin diqqətini çəkdiyi bildirilirdi.

Bunun məsələyə nə dəxli var? Arvadının ölümü ilə indiki məhkəmənin nə əlaqəsi ola bilər?

Sual dolu gözlərini əski yoldaşlarına zillədi. Üzlərinin ifadəsindən bir şey anlamamağa, bir mətləb hasil etməyə çalışdı. Amma yox, hamısı - başda qalın qaşları gözlərinin üstünə sallamış rəis olmaqla hamısı büt kimi donuq, ifadəsiz sifətlərlə oturmuşdular.

Katib oxumağa davam edirdi: "Boşadığı arvadına nafaqa (dolanışiq üçün maddi vəsait, aliment - V.Q.) verməmək üçün onu mətbəx bıçağı ilə öldürüb quyuya atdıq..."

"Canım, bu köhnə nağıldır. Niyə işi işə qarışdırırsınız?"

Baxışlarını yenə məhkəmə üzvlərinə tərəf çevirdi. Üzü saralmış, kirli bir rəng almışdı. Dodaqları qupquru qurumuşdu. Onlardan, əski dostlarından, indiki anda taleyinin ağalarından, hakimi-mütləqlərindən qəlbine toxtaqlıq gətirən bir işarə, bir xoş üz görməyəcəkdimi?

Katibin dodaqlarından eşidilən son cümlələr kəlmə-kəlmə deyil, hərf-hərf bir bıçaq zərbəsi kimi kürəyinə, beyninə, qəlbinə saplanırdı.

"Məhkumun Türk Cəza Qanununun ... maddəsinin bəndinə əsasən, edam olunmasına yekdilliklə..."

Salona ölüm, daha doğrusu, öz ölümünün sükutu çökdü. Hakimlər artıq bir-bir yerlərdən qalxdılar.

Qəlbindəki son ümid zərrəsinin gücü ilə başını onlara tərəf uzatdı, içlərindən özünə ən yaxın, ən səmimi saydığına adını çəkib qırıq-qırıq səslə pıçıldadı:

"... nə olur? Nə baş verir?"

Xitab etdiyi şəxs qəfil başını ona tərəf çevirdi. Dürğun, heç bir müsbət, ya mənfii ifadə bildirməyən baxışla qısaca cavab verib yoluna davam etdi:

"İnqilab olur!"

Bu cümlə bir anda hər şeyi əlatdı. Həbsxana məşinunun dişləri arasında ona indi belə cavab verən dostu ilə bir neçə il əvvəl aralarındakı söhbəti xatırladı.

Söz inqilablardan düşmüşdü. O da bir çoxları kimi fransız inqilabı haqqında Əli Kamalın¹ "Ricali-inqilab" ("İnqilab liderləri" - V.Q.), tarixçi Rəşad bəyin² "Fransa inqilabı-kəbiri" ("Böyük Fransa inqilabı" - V.Q.) kitablarından az-çox bəzi şeylər oxumuşdu. Bu kitablar ona inqilablar haqqında qəribə fikirlər, hətta bəzi qənaətlər aşılamışdı. Uca səslə bağırırdı:

"İnqilab sənin məni və ya mənim səni, bir sözlə, dostların biri-birini dar ağacından asdıqları zaman olacaq! İnqilabın həqiqi dəlili budur!"

İndi dostu onun asılmağına qərar verirdi. Demək, inqilab olur. Amma irəli sürülən ittiham gərçək çıxmamışdı. O halda həyatının bu son günündə inqilablar haqda yeni fikir, yeni bir qənaət də hasil etmiş olurdu:

"İnqilab yalnız günahkarların, xainlərin deyil, günaha meyil göstərənlərin, xəyanət fikrinə düşə bilənlərin, hətta bu və ya digər səbəbdən mövcudluqları gələcəkdə cəmiyyət üçün təhlükəli görünən bilənlərin qısa mühəmmətdən sonra öldürüldükləri zaman baş verir".

İnqilaba xəyanət edənlərin özləri qədər inqilabın son məqsədi sayılan mədəni dövlət anlayışına iman gətirənlər, bəzən də inqilabı həyata keçirən və idarə edənlərin şəxsi görüşlərindən çıxış edərək yaşamlarının zərər gətirəcəyinə inanmış olanlar da İstiqlal Məhkəməsi rəisinin - atamın bu dostunun adını hər zaman qorxu ilə andılar.

Atamın dostları

Yalnız onlar deyil, bu adın və ad sahibinin tutduğu vəzifəyə son dərəcə uyğun gələn ciddi, əksər hallarda qaş-qabaqlı siması, boğuş səsi, istehza ilə dolu kiçik gözləri ətrafında onların bir çoxuna həmin qorxunu təqdim edirdi.

Onun sərt adam şöhrəti hələ Birinci Dünya hərbi dövründə Üsküdar yangınsöndürmə komandasına rəhbərlik etdiyi vaxtdan başlamışdı. Bu işdə çalışarkən Ənvər Paşanın verdiyi bir əmrin əsassız olduğunu söyləyərək əməl etməməsi ona ən çox ikinci, üçüncü dərəcəli ittihaçlar arasında böyük rəğbət qazandırmışdı. Mütərikədə Balıkesir yaxınlığında xidmət edirdi. Yunan işğalına qarşı ilk müqavimət cəbhəsini yaratması, İstanbula gələr-gəlməz ingilislər tərəfindən tutulub Maltaya göndərilməsinə səbəb oldu.

İlk Qüvvəti-Milliyə³ cəbhəsinin bu ilk komandanı əsarət aylarını demək olar ki, heç kəslə kəlmə kəsmədən keçirdi. İndi özü ilə eyni səviyyəyə enmiş sədrəzəmlərdən, nazirlərdən, paşalardan əsla xoşlanmır, hətta yaxınlıqlarında dayanmağa çalışırdı. Yalnız mərhum Ziya Göyalpın başına yığılaraq söhbətlərini dinləyənlərin arasında arabir gözə dəyirdi. Sonra isə yarıqaranlıq dəhlizlərdə təkbaşına yorulmaq bilmədən o baş-bu başa addımlayırdı.

Saçları tökülmiş başının gənc yaşında ona qazandırdığı ləqəbi ingilislər bilərəkdən, ya da bilməyərəkdən incə, zərif şəkildə tələffüz edirdilər. Adının sonuna Paşa rütbəsini də artırıb onu Gül Paşa⁴ deyər çağırmağa başlamışdılar.

Atamla ilk dostluğu da, yarılmıramsa, Malta sürgünündə başlamışdı. Bu dostluq münasibətləri, sonralar bəzən daha da istiləşdi, bəzən isə arada müəyyən soyuqluq yarandı. Biri-birlərini çox sevdiklərini iddia etmək olmazdı. Lakin bəzi mühüm məsələlərdə eyni fikirdə olmasalar da, qarşılıqlı şəkildə biri digərinin mövqeyinə hörmətlə yanaşmağı bacarırdı. Atamla arasındakı dostluq münasibətləri onların siyasi görüşlərinə ortaqlıq olan həmfikirliyinin qurduğu körpü vasitəsi ilə həyata keçirdi. İstiqlal Məhkəməsi rəisinin

hər yerdə bilikli olmaq, məlumatlı görünmək istəyi də dostluqlarına rəvac verən digər bir körpü idi. İngilis dilini öyrənməyə çalışır, bir neçə sürgün yoldaşı ilə birlikdə həftənin müəyyən günlərində atamın verdiyi tarix dərslərini diqqətlə təqib edirdi. İngiliscəni öyrənmək yolundakı həvəsi günlərin birində - 1944-cü ildə Hans Kohen⁵ adlı amerikalı alimin milliyyətçilik mövzusunda yazdığı bir kitabın Türkiyəyə aid hissələrini "Türk milliyyətçiliyi" adı altında türkçüyə çevirməsinə qədər davam etmiş və genişlənmişdi.

Atamdan ən uzaqda dayandığı dövr bir qisim İttihad və Tərəqqi liderlərinin İstiqlal Məhkəməsinin qərarı ilə asıldıqları zaman oldu.

¹ Ali Kamal (1869-1922) - türk ictimai-siyasi xadimi, jurnalist və tarixçi.

² Ali Rəşad (1877-1929) - türk tarixçisi, tərcüməçi və pedaqoq.

³ Qüvvəyi-Milliyə - Milli Mücadilənin başlanğıc mərhələsində, xüsusi ilə Məhdros Səlih anlaşıması imzalanandan sonra meydana çıxan qeyri-nizami hərbi birliklər. Müttəfiq dövlətlərin Türkiyəni parçalamaq siyasətinə qarşı xalq kütlələrinin etiraz forması kimi meydana çıxmışdı. TBMM hökuməti və müttəşəkkil ordusu yarandıqdan sonra Qüvvəyi-milliyə birlikləri nizami hissələrin tərkibinə daxil oldular. Səməd Ağaoğlu 1944-cü ildə Böyük Millət Məclisinin sənədləri əsasında "Qüvvəyi-Milliyə ruhu" adlı tarixi əsərini çap etdirmişdi.

⁴ Haqqında söhbət gedən şəxsin ləqəbi Keçəl (Osmanlı türkcəsində Kəl) olduğundan ingilislər adını bu şəkildə təhrif etmişdilər.

⁵ Hans Kohen (1891-1971) - yəhudi mənşəli amerikalı tarixçi və filosofu. Milliyyətçiliyə və panslavizmə dair bir sıra tədqiqatların müəllifidir.

Davamı gələn sayımızda

Tərcümə edən:
Vilayət QULİYEV, professor